

ТЕНДЕНЦІ ДО «ЕЛІТАРИЗАЦІЇ» ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

У статті в загальному комплексі сучасних процесів розбудови української літературної мови на оновлених нормативно-стилістичних засадах автор розглядає тенденції до її «елітаризації» — з одного боку, до формування її стильового образу в бік ніби більшої «вишуканості» (включно з «європеїзацією») і «книжності», а з другого, — в напрямі посилення її регулярності і «правильності».

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові, «мовна елітарність» і «мовна еліта», «європеїзація» в українській мові.

1. У загальному комплексі сучасних процесів розбудови й перебудови української літературної мови (УЛМ) на оновлених нормативно-стилістичних засадах — з віддаленням її від образу наявного на початок 90-х років «офіційного» стандарту і з наближенням (справжнім чи тільки гаданим у різних його конкретних виявах) до своєї «справжності» — можна констатувати активізацію тенденцій, з одного боку, до її дальшої «демократизації» на українській національній основі (з розширенням наявності елементів, властивих тільки або переважно їй, а також елементів етнографізації, колоквіалізації), з другого ж, навпаки, — до її «елітаризації» (включно з дальшою «європеїзацією»). Ці напрями можна загалом підвести під опозицію таких різновидів пуризму, що їх виділяють у сучасній славистиці, як: пуризм, зорієнтований на народну мову (етнографічний пуризм), — пуризм, зорієнтований на особливості мововжитку певної авторитетної суспільної групи, верстви (елітарний пуризм)¹. Вони тісно взаємодіють з основним для УЛМ виявом пуризму — етномовним (національно-мовним, етнізаційним), який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів, але це етнізаційний пуризм не загального характеру, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, а пуризм вибіркової дії, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як

¹ Див.: *Thomas G. Linguistic purism*. — London ; New York, 1991. — P. 76–81; *Thomas G. The development of Slovak purism // Oxford Slavonic Papers (New Series)*. — 1997. — Vol. 30. — P. 67; див. також огляд: *Lubaś W. Puryzm we współczesnej polityce językowej w krajach słowiańskich // Z polskich studiów slawistycznych*. — Ser. XI: Językoznawstwo. — Warszawa, 2007. — S. 119–127; про елітарний пуризм у розвитку слов'янських літературних мов див. також: *Markowski A. Podstawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego*. — Warszawa, 1999. — S. 1723–1724; *Kurkowska H. Teoretyczne zagadnienia kultury języka // Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego : Zagadnienia poprawności gramatycznej* — Warszawa, 1971. — S. 70–73.

непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови / мов раніше провідної нації / націй (у сучасній українській мові це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), здебільшого доповнюючи його, але з можливою в певних випадках дією ніби всупереч його настановам.

У понятті «елітаризації» щодо сучасних тенденцій у розвитку УЛМ доцільно розмежовувати вужче й ширше її трактування.

2. У вужчому розумінні — це тенденції а) до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» стандартної мови в бік ніби більшої «вишуканості» (див. п. 2.1), б) до послідовного, системного дотримання нормативних фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності» (див. п. 2.2).

2.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які, безперечно, не можуть не сприйматися з боку, напевно, переважної частини пересічних «природних» носіїв мови як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» (в усякому разі, для відповідних кіл мовців).

Ця стильова лінія в УЛМ виявлялася, звичайно, й до початку 90-х років — як схильність до вживання іншомовних слів без видимої номінативної потреби, як надавання деяких «вишуканих» західноєвропейських особових імен (*Альберт, Елеонора* і под.); в «інтелігентському» дискурсі — як схильність до вживання, наприклад, займенника *котрий*, а не *який*, з пуристичними настановами — як вибір того з пари синонімів на зразок *блакитний* — *голубий, цера-та* — *клеюнка*, що, хоча й рідше вживається в живій мові, не має відповідника в російській мові, зокрема в «письменницькому» дискурсі — як вибір того із синонімів, що належить до вищого стилістичного регістру: *віншувати* замість *поздоровляти* або *вітати*; у фонетиці — в «староінтелігентській» манері вимови іншомовних слів з пом'якшенням [л], рідше також [г] перед [е]: *лекція, проблема, Ленін, література*, у мовленні вихідців з Галичини та Закарпаття — ще частіше в пом'якшенні [л], а також у вимові [г] замість нормативного [г] у відповідних іншомовних словах: *газета, гімназія, колета* і под.; у наголошуванні слів: *захворіти, радіий*, у мовленні, наприклад, Бориса Олійника, Павла Мовчана: *передбасім*. Тенденція до «європейськості» має своє підґрунтя також у мовостилі української художньої літератури (звичайно, значно менш виразне, ніж тенденції до «українізації» УЛМ як її «демократизації»), наприклад у Олеся Гончара: *«Хайвей* сичить, шкварчить. ... Обігнали *трак*, ... обганяєм... машину, обшиту по боках *синтетиком*, ... відмовив *кондишен*», *амбасада, амбасадський, гелікоптер, телевізія, Дніпро-рівер* та ін. (роман «Твоя зоря»). У радянський час, однак, уже майже пройшла мода на «благогородження» певних українських прізвищ з підведенням їх під той чи інший зразок російських прізвищ, у гостро шаржованому вигляді відбита в комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», один з героїв якої на прізвище *Мазайло* вирішив змінити його на *Мазєнін* (інший же член родини — його син, вихований уже по-радянському, — теж виправив своє прізвище, але цілком «навпаки» — на *Мазайло-Квач*, тобто в загальному руслі «демократизації по-українськи»).

Ці явища стали простежуватися на різних мовних рівнях у рекомендаціях і настановах, у мовній практиці певних ЗМІ і просто в мовній стихії (нерідко в своєму досить наївному вигляді). Пор., наприклад, у досить амбітному формулюванні завдань мовної діяльності одного з популярних українських телеканалів, що їх підтримує й частина українських мовознавців: «Це дуже практичний (? — *О. Т.*) проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве (! — *О. Т.*) українське мовлення» (В. Бородянський, керівник т/к СТБ)².

² Див.: *Промова, або Де ми помиляємося...* / Кер. проєкту О. М. Демська-Кульчицька (заст. директора Ін-ту української мови НАН України); відп. ред.: К. Г. Городенська (Ін-т української мови), В. Л. Кабак (літ. редактор т/к СТБ). — К., 2006. — С. 7; пор. також у назвах деяких посібників з культури української мови: *Береза Т. Гарна мова* — одним словом: словник *вишуканої української мови*. — Л., 2015. — 420 с.; з підкресленням також ідеологічного моменту: *Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова* — не калка : *Патріотичний словник гарної української мови* «Говорімо гарно!». — Л., 2014. — 700 с.

Це, по-перше, демонстрування традиційного для відповідних напрямів вітчизняної культури прагнення до «європейськості» (у своїх конкретних мовних виявах воно найчастіше поєднується з тенденцією до дальшого відмежування від російської мови).

На лексичному рівні тенденції такого роду виявляються насамперед в увізненні схильності до вживання іншомовних слів (як правило, відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлено й, можливо, навіть дещо підкреслено, з певним замилюванням, естетизацією (ця тенденція, що очевидно йде врозрід з лінією етнізаційного пуризму, може бути наявна і в мовній практиці тих осіб, ЗМІ, інституцій, які у своїх програмових засадах виступають проти вживання запозичених слів у тих випадках, коли в українській мові є питомі відповідники, і навіть закликають до відновлення практики 20-х років з пошуком або створенням українських замінників до іншомовних слів). Так, доводилося чути навіть від мовознавця таку, наприклад, аргументацію: «Телевізія — це ж так по-українському! Не те що незграбна калька *телебачення*» (пор. рос. *телевидение* і п. *telewizja*). У руслі цієї тенденції активізувалися у вжитку прикметники *модерний* замість *сучасний* або *новітній* (досі значення «сучасний» обмежувалося для цього слова звичайно сферою моди): «розбудова *модерної* української економіки», у назвах книжок: Я. Грицак. Нарис історії України: Формування *модерної* української нації XIX–XX ст.; В. Кравченко. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з *модерної* історії та історіографії, у назвах нових книжкових серій: «Україна *модерна*», «Українська *модерна* література», *мілітарний* замість *військовий*: «у *мілітарній* сфері», «діяти *мілітарними* методами», «*мілітарна* допомога»; інші приклади: «Елізабет Тейлор *офірує* великі кошти на боротьбу зі СНІДом» («Студія 1+1», ТСН, 2.03.1998), «Список *офірувачів* на Тарасову церкву» (Сл. Пр., 1.04.2004, с. 9), пор. загальнонавчівані (*по*)*жертвувати*, *жертводавець*; «Лектура з літератури для вчителя й учня» — назва рубрики (УУ, 2002, № 2, с. 52), пор. *читання*; у гуманітарних науках: *рецепція* замість *сприйняття* (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи *рецепції*); у середовищі мовознавців поширилося вживання прикметника *лінгвальний* замість *мовний*: «лінгвальна ситуація в країні», «лінгвальні процеси»³; у літературознавстві: *нарація*, *наративний*, *наратор* (за наявності й широкій уживаності в українській мові слів з такими самими значеннями *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*). Періодичні наукові конференції Міжнародної асоціації українців (з 1990 р.) мають назву *конгрес* (пор. «традиційну» назву *з'їзд* у діяльності Міжнародного комітету славистів). Перший випуск «Бібліотеки Міжнародної школи україністики» мав латинську назву «*Quo vadis, Україно?*» (Одеса, 1992); пор., з іншого боку, старослов'янську назву праці Миколи Хвильового 20-х років, що також стосувалася подібної проблематики, «*Камо грядеши*»).

У серії рекомендацій відомого в 90-і роки пропагандиста чистоти (автентичності) української мови було подано, однак, і низку іншомовних слів (запозичених у різний час переважно з польської мови), «освячених більшою чи меншою традицією вживання», які в радянський час «на тлі гіпертрофованої прихильності до іншомовних запозичень» були, проте, «небажані» — через їхню відсутність у російській мові: *амбасада*, *візія* (видіння, картина), *генерація*, *гратулювати*, *евентуальний*, *заїмпонувати*, *заїніціювати*, *імпреза*, *лектура*, *мана*, *маргінес*, *нетація*, *обсервація*, *опінія*, *пресовий* (замість *прес-...*), *сильветка*, *симпатик*, *студії* («навчання»: *студії в університеті*), *телевізія*, *терен* (територія), *толерувати*, *фундатор*, *централь*, *икіц* та деякі інші (Олесь Боярчук [О. Рибалко]. Правдиве українське слово.— Газ. «Старожитності», 1992, ч. 14/30, с. 11).

³ Так, подаючи в своєму словнику, наприклад, замість *горизонтальний* — *поземний*, замість *вертикальний* — *доземний* і т. ін., його укладач у власне авторській мові визнає за доцільне, однак, уживати саме *лінівальний* замість *мовний* (Зубков М. Сучасний політехнічний російсько-український словник-довідник // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: № 620: Проблеми української термінології.— Л., 2008.— С. 132).

У наукових працях українських авторів (тих, що друкуються за кордоном або в Україні з участю й зарубіжних авторів) стала застосовуватися практика подавання їх хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в Україні, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англійськомовних країнах: *Мирослав В. Попович*.

Одним з найвиразніших виявів прагнення до «європейськості» в мові стало вживання звука [г] і відповідної букви, відновленої в УП-90, в іншомовних словах⁴. У публічному мовленні відомих у сучасній Україні осіб, у практиці ефірних і друкованих ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», в окремих видавництвах і окремих виданнях з «європейською» орієнтацією цей звук і ця літера стали простежуватися ширше, ніж це передбачають чинний правопис і нормативні словники, — з прагненням до їх відтворення відповідно до оригіналу (хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково)⁵. Наприклад: *генерація, еміграція, лінгвіст* (Іван Дзюба. — Радіо «Свобода», 1.06.2002); *газета, генерал, інтелігентний, регіон*, хоча, з іншого боку, *гігантоманія, полігон, техногенний* (Володимир Яворівський — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація, регіональний* (Сергій Головатий. — УТ-2, 8.10.1996); *антологія, генерація* (Оксана Забужко); *граційний, енергія, регулярний, інтелігентство*, хоча, наприклад, *гітара, фігура, цигарка* (Юрій Покальчук. Те, що на споді. Л., 1998). У межах цієї тенденції простежуються також наївні випадки гіперкоректності (вияви, так би мовити, «народної етимології» в орфоепії та графіці) — з вимовою [г] і написанням з г у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *бюстгальтер, гамбургер, тарт, нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *галузь, таразди* («побажати всіляких тараздів»); особливо в іншомовних власних назвах: Вацлав *Гавел* — про президента Чехії (ч. *Havel*): «...Ваш Вацлав *Гавел*» (Віктор Ющенко, зачитуючи листа від нього на майдані Незалежності 23.11.2004), *Гегель* (нім. *Hegel*), композитор *Гайдн* (нім. *Haydn*), *Гейне* (Юрій Покальчук, зазначений твір, с. 54), *Гаара* (*Гаазький трибунал*: П, 10.08.2004), *Гельсінкі* («Студія 1 + 1», ТСН, 12.10.2002: журналіст у репортажі), штат *Огайо* (5 т/к., 6.01.2005: ведучий програми), *Ашгабад* (УС, 12.01.1994), *Голокост* (УС, 3.02.2000); в авторитетному журналі (очевидно, тут можна припускати «гріх» не самих перекладачів та інших авторів матеріалів, а літредакторів): *розгальмований*, німецькі генерали *Вільгельм* Гренер, *Айхгорн* (Сучасність, 2002, ч. 6, с. 53, 74, 100); Ярослав *Гашек*. Варварська іронія (Сучасність, 2005, ч. 2; тут є також топоніми Празький *Град*, *Градчани* та ін.).

У певних колах знову висувують пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації, а й у загальному контексті посилення дивергенційних тен-

⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 19–20.

⁵ Ось, наприклад, деякі критичні відгуки на це явище: «Почали друкувати *географія, організація, педагогіка*, бо так нібито більше по-українському, вимова з [г] є начебто ознакою азійської відсталості, а повсюдне “гекання” засвідчує найвищу європейськість» (Св. Єрмоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6); «Коли дивився телепрограму “Студії 1+1”, її анонси, щоразу дивуешся, як заворожена літера “г” редакторів та ведучих передає. Бо як інакше можна сприйняти, скажімо, серед іншого недоречного гекання повідомлення про показ “легендарної стрічки “Генерали піщаних кар’єрів” або фільму “Геній”? Ах, як усі хочуть бути “елігантними”...» (Ярослав Жолдак. — УС, 29.01.1998); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г], — мода. Замінювати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до ляку інтелігенції» (Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителів і учням про історію української букви Г) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 13).

денцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я⁶ («...кирилиця є однією з основних підстав сучасної української культури, яка впевнено забезпечує їй місце у просторі російської православної... цивілізації»: І. Чорновол. Латинка в українському правописі: ретроспектива і перспектива. — *І [часопис]*, 2001, ч. 23). У пресі (наприклад: А. Кушнір. *Laskavo prosymo v Ukrajinu*. — Дз. т., 2.09.1995, № 35; див також щойно цитовану статтю І. Чорновола), а ще більше в інтернеті з'являються публікації на цю тему, проводиться її обговорення; деякі українські ЗМІ вже користуються (переважно частково) латинкою (наприклад, «Ukraina.tak.today» — веб-сайт журнального типу, львівські журнал «І» і газета «Поступ» — в окремих матеріалах). Основні мотиви та аргументи на користь цього (див. огляд деяких з подібних ініціатив: УУ, 2001, № 6, с. 55): з одного боку, «потрібно відмовитися від московської (! — О. Т.) кирилиці й перейти на латиницю — це забезпечить нас від тиску російської мови й наблизить до Європи», з другого, — для цього саме тепер є «найсприятливіший момент: більшість вчить мову наново, правопис до сих пір не усталений» (до цього варто додати ще один чинник: графічно латинізовану українську мову вже широко використовують в інтернетному спілкуванні, особливо представники «комп'ютеризованих» молодшого та середнього поколінь, у спілкуванні за допомогою мобільного телефонного зв'язку). Пор., з іншого боку, цілком протилежну думку щодо подібних пропозицій і проектів — як «надуманих, але зовсім не безневинних» «безглузких вигадок і провокацій» — у реакції, наприклад, редакції одного з українських журналів мовознавчо-педагогічного профілю (УУ, 2001, № 6, с. 55).

Спроби переведення на латиноалфавітну основу української абетки робили, як відомо, й давніше, причому навіть у ХХ ст. — у плані як орієнтації на майбутню «світову комуністичну революцію», яка приведе до усунення національно-мовних меж між народами (у підрадянській Україні в 20-і роки: М. Скрипник, С. Пилипенко), тобто, висловлюючись сучасною мовою, — у плані орієнтації на мовну глобалізацію, так і повнішого відмежування української мови від російської (хоча, звичайно ж, кирилиця свого часу спочатку усталилася в Києві і вже потім у Москві, а не навпаки): під час правописної конференції 1927 р. у Харкові (пропозиції М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Наконечного), з ініціативи окупаційних влад — на Закарпатті й на Пряшівщині під час Першої світової війни (запровадження угорської латиниці), на Пряшівщині (у складі Чехословаччини) в міжвоєнний період, під час Другої світової війни на зайнятій німцями території України (1942 р.): «З Берліну одержано термінове розпорядження подати проект латинізованої української абетки. Вчора відбулося засідання правописної комісії під головуванням Завігнєвича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!» (Щоденник Аркадія Любченка. Л.; Нью-Йорк, 1999, с. 113); цю вимогу німецької влади в Галичині активно підтримував, зокрема, І. Свенціцький⁷.

По-друге, тенденція до елітарного пуризму виразно виявляється в широкому руслі активізації в межах загальноукраїнського мовного простору цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (галицької) та західнодіаспорої мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови⁸, а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х

⁶ Пор. подібні явища в межах сучасної мовної ситуації в Білорусі (див., наприклад: *Мячкоўская Н.* Мовы і культура Беларусі : Нарысы. — Мінск, 2008. — С. 148–149), а також тенденції до переважання латиноалфавітної графіки в нововизнаних в офіційному статусі боснійській та чорногорській мовах (у їхньому відмежуванні від сербської мови), перехід на латиноалфавітну графіку від початку 90-х рр. у мовах деяких народів колишнього СРСР, що свідчить, звичайно, не тільки про реалізацію тенденцій антиросійського або антисербського пуризму, а й у ширшому плані — про «європейський» вибір відповідних суспільств (пор. наявність таких тенденцій у самій Сербії або в сусідній Болгарії).

⁷ Див.: *Горбач О.* Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. — Л., 1998. — С. 173.

⁸ Пор. у загальному контексті відмежування в 30-х роках від мовної практики періоду українізації заклики на зразок «гнати мітлою треба ... "аристократичні (! — О. Т.) полонізми"» (*Пильський М.* Як парость виноградної лози. — К., 1973. — С. 42–43; стаття 1939 р.).

років, яка також значною мірою ввібрала в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ⁹. Так, у лексиці це, зокрема: *аг(г)енція* (пор. *агентство*), *властиво* у значенні вставного слова і частки (замість *власне*), *достойник*, *засадничий*, *зверхник*, на *марг(г)інесах*, *мистець* (пор. *митець*), *міліціант* (пор. *міліціонер*), *питоменний* (пор. *питомий*), *піг(г)улка* (пор. *таблетка*, *пілюля*), *чужі мови* (цілком нейтрально замість *іноземні мови*), *чужомовний* (нейтрально замість *іношомовний*) та ін. У парах давно вже наявних у складі УЛМ синонімів на зразок *чемодан* (спільне з російською мовою) — *валіза* (спільне з польською мовою) друге з них, більш звичайне для вихідців з колишньої підпольської України (особливо старших поколінь) і тепер знов актуалізоване в загальноукраїнському вжитку, для Східної України й тим самим для широких кіл носіїв «офіційної» УЛМ є, безперечно, «елітарнішим» (так би мовити, «аристократичним полонізмом»).

Набули або набувають частотності слова в межах певних словотвірних типів¹⁰ — наприклад, в іменниках: *спортовець*, *бізнесовець* та ін., *мисткиня*, *членкиня* та ін., демінутивні форми *бабця*, *мамаця* та ін., *господарка* «господарство», *партизанка* «партизанський рух; партизанський загін (загони)», *візитівка* та ін.; у прикметниках: *світоглядний*, *спортовий*, *тримовий* і под.; *баскійський*, *бразилійський*, *канадійський*; *провокаційний*, *пропагандивний*, *маніпулятивний* та ін.; у прикметниках і прислівниках: *затовстий*, *затовсто*, *зачастий*, *зачасто* та ін.; у прислівниках: «робота по 10 годин *добово*», «зв'язатися *телефоново*», «співати *наживо*»; у дієсловах — активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення док. в. замість двовидових дієслів (префіксальна перфективація): *збойкотувати*, *зоблізувати*, *зреабілізувати*, *сфінансувати*, *зайніціювати*, *заманіфестувати* та ін.; активізація вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати*, *унезалежнювати* та ін.; активізація вживання деяких пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений* (популярне тепер слово: «*загрожена* Україна»), «*наражений* на небезпеку» та ін.

Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іношомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими перед цим в «офіційній» УЛМ формами чол. або сер. р.): *зала*, *гене́за*, *оаза*, *Євангелія* та ін.; поширилося вживання форми чол. р. *есе́й* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як *на еміграції*, розширилося функціонування дієслівної зв'язки *є*: «Це є “Вікна”!» (слова ведучого цієї телевізійної програми в середині 90-х рр.), із заступленням *це* на *то*: «Наступ — *то є* запорука перемоги».

У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним говорам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб* (це характерно переважно для осіб, які прагнуть спілкуватися добірною літературною мовою, але не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою; відчуття мовцем того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. рос. *бы*, *чтобы* як основні, нейтральні варіанти)¹¹. Поширилися випадки наголошування *донька́*, *мережа́*, мн. *пані́*, *налагоджувати*, на *початка́х* та ін.

⁹ Пор. значною мірою подібні тенденції в сучасній білоруській мові: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 223–224.

¹⁰ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 105–106, 125–128, 138–139, 150–156, 158–167, 173–174, 177–179, 182–190, 197–199, 208–211 та ін.

¹¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 30.

Щодо конотативного образу певних галичанізмів у сприйнятті відповідних «інтелігентських» кіл «Великої України» — як одиниць вишуканішого стилістичного реєстру, «культурнішого» плану — можна навести, зокрема, такі зразки оцінних суджень: «Філіжанка — це така маленька чашечка для кави. У Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: “Дайте мені *чашку* кави!” — означає кинути на себе невинуватну тинь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будівництві та косоворотці» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19); «Жителей центральной и восточной Украины западный регион всегда интересовал своим особым укладом и стилем жизни: вкусом, манерами, волнующей речью, переливающейся необычным акцентом и интонациями. В предложении выпить “*філіжанку* кави” угадывается музыка ароматов и необходимость соблюдения некоего ритуала, известного избранным и посвященным. Это вам не заурядная “*чашка* кофею” из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Романец. — Журн. «Зеркало моды», 1998, № 2, с. 6). Пор. також прагнення вставляти в своє мовлення подібні слова: «Ми згадували вашу *маринарку*, чи, як ми звикли називати, *піджак*» («Студія 1+1», «Сніданок з “1+1”»: ведуча програми в розмові із запрошеним російськомовним гостем, який, найімовірніше, вперше почув тут це слово).

У сфері етикетної номінації осіб поширилася практика ввічливого звертання до осіб та їх іменування (в 3-й ос.) аж до найвищого в державній ієрархії рівня за формулою «пан (пані) + особове ім'я»: *Пане Леоніде!*, *Пане Борисе!*, *Пане Сергію!*, *Пані Ольго!*, *Пане Миколо!* і т. ін. — звертання в межах офіційного спілкування до Президента країни, міністрів уряду, народних депутатів, генералів та ін. Така практика, звичайно, є недоречною поза межами розмовно-побутового спілкування, і її «відродження» — з орієнтуванням ніби на традиції «шитоного» українського слововжитку, збережені в Західній Україні та в діаспорі, — слід розглядати як явне непорозуміння, оскільки нейтральною етикетною формулою і в цих ідіомах було / є «пан / пані + найменування людини за соціальним статусом, посадою тощо або її прізвище».

По-третє, тенденції до «елітарного» слововжитку / словотворення простежуються, особливо в мові ЗМІ, у межах лексики з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями як творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто як постійне відштовхування від мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява слів *чільник* і майже відразу ж після цього — *очільник*, які стали активно конкурувати в мові ЗМІ зі словами *керівник*, *начальник*: «*NN, очільниця штабу 46-ого авіаполку*» (т/к «Еспресо», 20.06.2016: у титрах); *неуникний* і частіше *неуникненний* — у конкуренції з уже наявним *неминучий*; *непроминуцій* і *непроминальний* («непроминуцій слід»; Наталка Поклад. *Непроминальність* справжності. — Сл. Пр., 20.01.2005) — у конкуренції з наявним *неминуцій*; *спротив* (пор. п. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*), яке чомусь значно активізувалося у вжитку незважаючи на наявність *опір*: *чинити спротив*; *рух політичного спротиву*; «*Бібліотека спротиву*» (книжкова серія вид-ва «Дух і літера»); Штаб національного *спротиву* (координаційний центр «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), «*Crimea. The Resistance / Кримський спротив*» (укр. д/ф, 2016 р.), про антифашистський рух у Західній Європі під час Другої світової війни: «*Покійна брала участь в антифашистському спротиві часів Другої світової*» (УМ, 29.10.2013, с. 11), «*сили Спротиву*», «*голландський Спротив*»; прийменник *впродовж* (пор. кваліфікацію його як ненормативної одиниці, що виникла під впливом рос. «в продолжение», ще І. Огієнком¹²), що став активно конкурувати в часовому значенні з *протягом* (ні *опір*, ні *протягом*, які останнім часом унаслідок відзначеної конкуренції дещо звузили обсяг свого функціонування, важко, звичайно, запідозрити в якійсь «неукраїнськості»).

¹² Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 74.

По-четверте, як окрема тенденція в межах цього стильового напрямку виділяється ухил у бік певного гіперкоректного «окнижнення» текстів нейтрального й навіть розмовного мовлення, що виявляється насамперед: а) у відтворенні живих діалогів, розмовних партій звичайних, простих людей у мові перекладної кіно- і телепродукції як наслідок добору до «простіших» і широкоживаних слів російського оригіналу одиниць вищого стилістичного регістру або просто неживаних («у народі»), наприклад: рос. «— Война, она *навроде* крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона *на киталт* селянських жнив» (т/к НТН, т/с «Вечный зов», 27.10.2009: слова простого селянина); рос. «— Люда! *Вертолёт!*» / укр. «— Людо! *Гелікоптер!*», «— *Карты* у вас? — Нет, *карты* у Бориса» / укр. «— *Мати* у вас? — Ні, *мати* в Бориса» (т/к «Інтер», т/с «Тайга. Курс виживання», 22.01.2004); «я тобі *перетелефону*» (пор. рос. *перезвоню*), *духова шафа*» (пор. рос. *духовка*) (приклади також із мовлення «простих» людей у перекладних телефільмах); так само в нормативних рекомендаціях — наприклад, щодо уникнення «небажаного» прийменника *при*: не *при* аналізі, а *під час* аналізу (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18.01.2001), рос. *при разработке* — укр. *розробляючи, у процесі розроблення, під час розроблення*¹³; б) у мовленні осіб з базовою не українською, а конкретніше — з російською, мовою, а також носіїв інших (нелітературних) різновидів самої української мови в умовах нинішнього масового переходу на користування УЛМ¹⁴. Не спілкуючись постійно, тим більше з дитинства, українською стандартною мовою, особливо її розмовним варіантом, і не маючи достатньої впевненості у своєму володінні «справжньою» УЛМ, такі мовці мимоволі припускаються в доборі тих чи інших мовних одиниць стильової гіперкорекції — з відштовхуванням від російської мови, наприклад: «злочини, скоєні на *теренах* України» (прес-офіцер управління МВС в офіційному виступі перед журналістами — замість нейтрального *на території*).

З іншого боку, в описуваній період у загальному руслі посилення етнізаційного антиросійського пуризму в УЛМ продовжує звужуватися сфера вживання церковнослов'янizmів — одного з традиційних для східнослов'янських літературних мов джерел одиниць високого (вищого) стилістичного регістру. Це відбувається не тільки в мові ЗМІ, перекладної літератури, а й у деяких нормативних словниках (наприклад: не *глава*, а *голова сім'ї, держави, церкви*; не *азбука*, а *абетка*). В оригінальній (не перекладній) художній літературі, однак, ця традиція, особливо яскраво представлена свого часу в творчості Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, а пізніше, хоча й меншою мірою, у Максима Рильського, Павла Тичини, не згортається (зокрема, в творчості Ліни Костенко, Бориса Олійника), знаходячи підтримку і з боку авторитетних в українському культурному середовищі осіб¹⁵. Наприклад: «*Блажен* той муж, *воістину блажен*, / котрий не був ні блазем, ні вужем. / Котрий *вовік* ні в *празники*, ні в будні / не піде на збіговиська облудні. /.../ І між людьми не буде одиноким, / стоятиме, як *древ*о над потоком...» (Ліна Костенко. Давидові псалми. Псалом 1). Можна навести також — як елемент стилістичного орнаментування — приклад уживання слова «*Оглав*» замість «Зміст» у деяких нових журналах етнографічного та історичного спрямування («Берегиня», «Пам'ять століть»). Дискусії навколо питання про місце елементів церковнослов'янської мови в УЛМ активізувалися також у зв'язку з відновленням / розширенням функціонування української мови в конфесійній сфері: ті, хто виступає за продовження використання церковнослов'янizmів, підкреслюють їхній вищий стилістичний статус порівняно з ніби «простішими» в цій функції власне українськими одиницями¹⁶.

¹³ Див. огляд подібних випадків, наприклад: Українська ділова мова : Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга.— Х., 2003.— С. 55.

¹⁴ Див. також: *Ажнюк Л. В.* Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів // Мовознавство.— 2011.— № 2.— С. 43–45.

¹⁵ Пор., наприклад: «...в українській мові стільки запозичених слів, а ми часом боїмося навіть церковнослов'янizmів і чомусь відлучасмо їх від української мови... вони абсолютно необхідні як певна стилістична барва для якихось патетичних почуттів, для філософських понять... вони для нас такі ж рідні, як і для російської мови, яка ними широко користується» (*Дзюба І.* Проблеми і перспективи культури в незалежній Україні // *Quo vadis, Україно?* : Матеріали III сесії Міжнар. шк. україністики.— О., 1992.— С. 63).

¹⁶ Див., наприклад: *Белей Л.* Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність.— 1999.— Ч. 12.— С. 87–90.

2.2. Тенденції до функціонування та дальшої розбудови структури літературної мови на засадах регулярності виявляються в посиленні уваги як до вживання, так і до творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови (в усякому разі — у баченні провідників і прихильників цих тенденцій).

Так, на рівні слововжитку під пильним контролем літредакторів перебуває явище варіантності еднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в- / у-* — як один із чинників милозвучності української мови. Факт, що характерне для української мови явище стає тепер ще більш упорядкованим, — це, звичайно, добре, але до такого чергування часто вдаються вже просто механічно, керуючись тільки фонетичним фактором або уникаючи повторів того самого слова і діючи при цьому всупереч стилістичному та семантичному чинникам (тут, як і в багатьох інших подібних випадках, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом»): *дні й ночі*, роман «*Війна та мир*», *вплив / уплив* (під впливом чого-небудь, він упливова людина), *внутрішній / унутрішній, взаконювати, внеможливлювати, вточняти* і под.¹⁷

Прагнення до неухильного дотримувannya тієї чи іншої вимоги нормативних настанов, тобто безперечний позитивний бік аналізованого явища, можуть, однак, стримуватися як особливостями самої мовної практики, так і недостатньою опрацьованістю того чи того питання в мовній теорії. Наслідком цього, з одного боку, може бути практична неможливість виконання мовцем певного нормативного припису: наприклад, в уснорозмовній практиці неможливо знайти відповіді на багато сумнівних, дискусійних моментів уживання форм кл. в., у самих нормативних довідниках тут нерідко простежується непослідовність, хитання або й узагалі відсутність цих словоформ. З другого боку, у прагненні до бездоганної української мови збільшилися випадки невинуватої гіперкоректності. Так, у мовній практиці (особливо в ефірних ЗМІ) активізувалися такі, наприклад, зразки відмінювання кількісних числівників, як «зарахувати *трьохсот двадцятьох вісьмох* студентів» (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у числівниках при назвах істот має дорівнювати формі род. в.), «*ста сорока чотирьох* пасажирів відправили додому» (т/к К-1, «Один день», 7.03.2007), навіть щодо числівниково-іменникових конструкцій: «*сімох сотень* хворих можуть перевести на домашнє лікування» (СТБ, «Вікна», 11.02.2008). Розширення у вжитку присвійного займенника *їхній* замість форми род. в. *їх* (від *вони*) демонструє в мовній практиці й випадки, коли *їхній* витісняє *їх* не тільки в присвійному, а й в об'єктному значенні: «політика великих держав щодо малих, спрямована на *їхнє* економічне завоювання» (мається на увазі, звичайно, *завоювання* не *чие*, а *чого*), «товари під час *їхнього* перевезення псуються». Конструкції з безособовими віддієприкметниковими формами на *-но*, *-то*, які означають дію певного суб'єкта, дедалі більше вживаються замість двоскладних конструкцій з пасивними дієприкметниками скрізь, де у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції: «Наш час в ефірі *вичерпано*» (ведучі теле- і радіопрограм).

Цілеспрямовані тенденції до розбудови й перебудови словотвірної системи української мови реалізуються в руслі цих тенденцій у двох основних напрямках.

Це, по-перше, прагнення до дальшого впорядкування системи словотворення в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять. За словами ініціаторів і розробників цього напрямку (це переважно те-

¹⁷ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Нові явища у фонетиці... — С. 28–30.

рмінологи — представники точних наук), необхідність у його розробленні продиктована насамперед потребами «наукової і технічної» української мови, з відомих історичних причин недостатньо розвиненої в попередній (радянський) період, але, оскільки такі пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не тих чи інших конкретних лексичних одиниць, а моделей словотворення, вони, звичайно, неминуче мають знаходити вихід на рівень УЛМ у цілому¹⁸. Наприклад, замість поки що єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника для 2–3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*: «*синонімічні назви*»), *синонімійний* (від *синонімія*: «*синонімійні відношення*») і *синонімічний* (від *синоніміка*: «*синонімічне багатство*»), так само: *термінологічний* (наприклад, *словник*) — *термінний* (наприклад, *лексика*), хоча, здавалося б, з одного боку, словосполучення з прикметниками на зразок *синонімічний*, *термінологічний* досі не породжували небажаної неоднозначності розуміння — незалежно від поєднаних з ними іменників, а з другого боку, розмежування у вживанні таких прикметників досить часто може бути проблематичним (пор., наприклад: «Минулого сторіччя українська *термінна наука* перейшла кілька етапів»¹⁹; чому не можна сказати *термінологічна наука*?). Але найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — *ізолювальний* (призначений для виконання відповідної дії) — *ізолівний* (здатний бути суб'єктом такої дії) — *ізолюбний* (здатний підлягати такій дії) — *ізолювання* (незакінч. дія) — *зізолювання* (закінч. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); *падати* / *упасти* — *падання* (незакінч. дія) / *упадення* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії)²⁰. Стали пильніше стежити (особливо в рекомендаціях для наукової мови) за розмежуванням уживання віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття* залежно від загального змісту повідомлення як назв відповідно незавершеної або ж повторюваної / завершеної або ж одноразової дії («після одноразового *очолювання* і останнього *очолення* уряду»), віддієслівних іменників як назв завершеного процесу і як назв його наслідків (*випарування* — *випар*, *зізолювання* — *ізоляція*); у різноманітних проєктах розбудови української наукової мови проводиться тенденція до якомога повнішого й чітко регульованого номінативного охоплення сфери ознак за активністю / пасивністю (наприклад: *ізолівний* — *ізолюбний*).

Як вважають найпоследовніші прихильники цього напрямку, в умовах, коли в сучасній Україні «переважна більшість населення мислить російською мовою», з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримання (непорушення) структури української мови можливе за двох умов: мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; мовець знає закони мови і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови“, зумовлене вихованням, навчанням та життям у несуцільному мовному середовищі» — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант²¹, за яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної культурно-мовної еліти.

По-друге, це розширення функціонування однієї з трьох суфіксальних моделей фемінізації в межах творення гендерно-«правильної» номінативної системи²² — із суфіксом *-(к)ин-я*, перейнятим із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, який явно посідає вище місце на шкалі стилістичного реєстру

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі словотворення... — С. 214–230, 167–168, 205–209.

¹⁹ Див.: Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 503]. — Л., 2004. — С. 3.

²⁰ Див.: Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. — К., 1997. — С. 64, 127.

²¹ Див.: Козир Є., Моргунок В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу // Проблеми української термінології [Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 402]. — Л., 2000. — С. 52; Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунок В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології // Там же. — С. 171.

²² Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 113–116.

порівняно з іншими типами моці, уже навіть вступаючи з ними в конкуренцію, пор., наприклад: *плавчиня, покупчиня, жрекиня* і досі вже наявні *плавчиха, покупниця, жриця*.

3. Можливе й ширше розуміння «елітаризації» УЛМ, у межах якого слід розглядати вже сукупність актуалізованих тепер нормотворчо-стилістичних тенденцій різних напрямів, реалізація яких приводить до формування такого образу літературної мови, що істотно вирізняється своєю «добірністю» на загальному тлі звичайного сучасного літературномовного узусу. Пор., наприклад: «В сучасному офіційному та публіцистичному стилях спостерігається процес не стільки стилетворення, скільки стилістичного декоративізму, що видається за “елітарний сленг”»: *заввичай, наразі, позаяк, попри* і майже не чути *хоч, незважаючи на, щоб*. Помічають, що й наш Президент каже *аби* замість *щоб*, а тому самі кажуть тільки так, забуваючи, що йому виступи пише журналіст», «Вибір слова *філіжанка* або *чашка* (див. про цей приклад вище. — О. Т.) протиставляє дві різні культурні ситуації, з яких одна нібито елітарна, вища, а друга навмисне знижена» (С. Я. Єрмоленко. — Д, 24.07.1998, с. 18).

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антиномії між узусом і новими елітаризованими й постійно вдосконалюваними (як з достатніми для цього підставами, так і без них) протягом уже понад чверть століття нормами УЛМ, між реальною комунікативно-прагматичною і хоча й ідеалізованою, але ніби «справжньою» (для певних верств мовного соціуму) її нормами. Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «у сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми», коли перша — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов», а друга — це «використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння»²³.

4. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася й у вживанні слова *еліта*, пор., наприклад: *політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта* країни, і поняття «мовної еліти» тепер уже можуть зводити, як видається, просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять). Так, відзначивши, що до «мовної еліти українського народу прийнято (? — О. Т.) відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо й телебачення» (хоча серед критеріїв, яким мають відповідати представники мовної еліти, при цьому цілком слушно подано такі достатньо високі вимоги, як блискуче володіння літературною мовою, ораторські здібності, великий словниковий запас, правильна вимова, гарна дикція, мистецтво мовного етикету, володіння однією чи більше іноземною мовою та ін.), деякі автори з легкістю констатують ная-

²³ Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 255–266. Дослідники сучасного стану білоруської мови також відзначають зростання «елітаризму» літературної мови (*Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi // Tożsamości zbiorowe Białorusinów. — Lublin, 2012. — S. 140–147*), особливо виразне в 1990-і — на початку 2000-х рр. (ще, очевидно, показовіше тоді, ніж для української мовної ситуації), наявність тенденцій до її «аристократизації» і навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на їхню думку, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого (інтелектуального, елітарного) стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти (*Лукашанец А. А. Словаўтварэнне // Беларуская мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. A. Łukašanec, M. Prigodźić, L. Sjameška. — Opole, 1998. — С. 188–189*).

вність досить широких кіл «мовної еліти», наприклад, в одній з областей України (причому якраз тих, де функціонування УЛІМ, м'яко кажучи, не є особливо поширеним): «...анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів... засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96 % респондентів, і тільки 4 % опитаних вважають, що мовної еліти немає. На питання “Чи відносите Ви себе до мовної еліти?” отримано відповідь “так” від 16 % студентів... Водночас 87 % студентів обов'язково хотіли б нею стати... Анкети викладачів вищих навчальних закладів засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до мовної еліти»²⁴. Пор., з іншого боку, цілком протилежну крайність в оцінюванні мовної ситуації в Україні під цим кутом зору: «Сьогодні в Україні практично немає навіть української мовної еліти, а тим більше “мовної аристократії”», оскільки наукова й творча інтелігенція країни творила переважно російською мовою²⁵.

Слід, безперечно, відповідальніше підходити до розуміння наявності елітарної культури в тих чи тих сферах мовного життя українського суспільства. Значно більше підстав говорити про сфери й масштаби функціонування «зразкової», а ще більше — «звичайної» літературної мови, проте і в цих питаннях навіть щодо тих мовних ситуацій у сучасному слов'янському світі, де справа з функціонуванням літературних мов стоїть набагато краще, ніж в Україні з українською мовою, дослідники виявляють обережність. Так, під елітарною мовною культурою російські мовознавці розуміють не просто володіння правильним мовленням, а насамперед блискуче вміння використовувати широкий арсенал виражально-зображальних засобів російської літературної мови, що трапляється не так уже й часто²⁶, тоді як більшість освіченого населення Росії є «носієм не елітарної, а “середньолітературної” мовної норми, для якої характерне неповне володіння нормами літературної мови, у тому числі й функціонально-стильовими»²⁷. Типовим середовищем функціонування зразкової польської мовної культури вважають мову інтелігенції, причому бажано вже не в першому поколінні²⁸.

Щодо української мови, то навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним у нас усе ще недостатньо мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця. Так, навіть у мовленні представників інтелігенції, у тому числі гуманітарної, досить звичайними є відступи від норми в наголошуваннях слів, у їх відмінюванні, особливо в складних і складених числівниках, у синтаксичних зв'язках слів тощо на зразок: *интелегенция (интелегент), б'юлетень, -тня, «депутатська недотбрканість»* (навіть у мовленні багатьох депутатів ВР); замість нормативного юридичного терміна *запобіжний захід* («обрати запобіжний захід») багато хто навіть з дипломованих юристів та правоохоронців уживає *міра запобіжного заходу*, тобто контаміновану форму української назви і рос. *мера пресечения*; назва грошової одиниці нової України часто фігурує, причому не тільки в мовленні «простих» людей, у формі чол. р.: *сто грив-*

²⁴ Реутська Є. М. Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки.— 2005.— № 9.— С. 63–64.

²⁵ Космеда Т. Русский язык в современной Украине: статус и особенности функционирования с учетом диахронно-синхронного среза // Studia Rossica Posnaniensia.— 2014.— Zesz. 34.— С. 129.

²⁶ Див.: Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопр. стилистики.— Саратов, 1993.— Вып. 25: Проблемы культуры речи.— С. 10; Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопр. стилистики.— Саратов, 1996.— Вып. 26: Язык и человек.— С. 14–25.

²⁷ Сиротинина О. Б. Русская речевая культура и ее типы // Русский язык и литература в диалоге культур : Тез. докл. ученых России на VIII Конгрессе МАПРЯЛ.— М., 1994.— С. 94.

²⁸ Див., наприклад: Markowski A. Op. cit.— S. 1723–1724; Kurkowska H. Op. cit.— S. 70–73; Lubaś W. Op. cit.— S. 125.

нів. Пор. також у публічному мовленні деяких провідних акторів Київського українського драматичного театру імені Івана Франка; *шо, шоби, біль була, до семидесяти* («Студія 1+1», ТСН, 6.10.2006, ТСН, 27.8.2011: Богдан Ступка); *всьо, «в семидесятих роках», нашою біллю, наслідник; «анікдот розказував», «виключ камеру»* (СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998: Богдан Бенюк). Цілком очевидно, що актори й самі не дуже прагнуть розмовляти за межами своєї основної діяльності зразковою мовою. У сучасних умовах публічного висвітлення діяльності органів судової системи, яку здійснюють тепер переважно українською (а не російською, як до цього) мовою, телеглядачі та радіослухачі дуже часто мають можливість чути, як судді (у тому числі Конституційного Суду, Верховного Суду) і прокурори виголошують свої промови невразною, майже незрозумілою скоромовкою: «— У нас з'явився новий термін у юриспруденції — буботіння вироку...» (Ю. Гримчак, народний депутат України. — ГПУ, 29.02.2012, с. 4).

Пошуки зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами.

Щодо першого з цих принципів, то в сучасній українській мовній ситуації, як відзначалося вище, вже існує певне протиставлення між «звичайною» (основною формою існування УЛМ) і «елітарною» (елітарною, звичайно, у сприйнятті далеко не всіх верств мовного соціуму) літературною мовою — з розмежуванням їх функціонування за певними сферами і соціальними колами: до «елітарного» різновиду тяжіють ті дискурси, які різко відхиляються від літературномовного узусу в бік як сильніше виявленого етнізаційного односпрямованого пуризму (з яскравішим відмежуванням від російської мови), так і «вишуканості» та більшої «правильності». Це мовлення, яке в певних колах носіїв літературної мови є формою спілкування не так «між собою» і «для себе», як «для інших», мовлення, яким треба ще навчитися користуватися, а значною мірою — ще й виробити його: а) найкolorитнішою його формою лишається (ще з 60-х років) мова перекладів, але якщо до початку 90-х років це були переклади тільки в царині художньої літератури, то тепер їхня сфера значно розширилася, охопивши літературу, теле- і кінопродукцію різних стилів і жанрів²⁹; б) чи не «найчистішою» й «найрафінованішою» формою, як це не парадоксально на перший погляд, стала в 90-і роки мова українськомовних варіантів російськомовних періодичних видань³⁰ (згодом такий порівняно сильніший пури-

²⁹ Обговорюючи питання про те, що УЛМ як мова з порівняно вузьким полем соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки еліти, одна з чільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США зауважує: «Може, це навіть і добре. ... Вона стає соціолектом. Вона може стати престижною... Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накиненими (у радянський період. — *О. Т.*) нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників..., повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова... Спочатку для тієї україномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати» (*Залеська-Ониськевич Л. М. Л. Наші сьогоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк; Л., 1997. — С. 19–20*).

³⁰ Так, якщо порівняти, наприклад, українськомовні дайджести російськомовних газет або українськомовні варіанти двомовних українських / російських газет («Київські відомості», «День», «Дзеркало тижня» та ін.) і власне українськомовні оригінальні газети (навіть орган Спільки письменників України «Літературну Україну») 1990-х — початку 2000-х років, то можна помітити, що у виданнях першого ряду українська мова має вигляд помітно рафінованішої, ніби «більш української». Наприклад, у газеті «Київські відомості»: «Справжніх *повнофункційних* автобіографій політлідерів у нас ще не було, аж поки в цьому *жовтні* вийшла ця книжка. Інтрига тут зав'язується вже в заголовку, далі презентується в *оглаві...*» (31.10.1997), «велика кількість *коштовних* розважальних заходів», «*коштовні* розваги за рахунок бюджету» — замість просто *дорогий* (8.08.1997), «у підвал *літниць* в селищі», тобто дачі (9.01.1998), *заитрик* у значенні не тільки «укол», а й «шприц»: «Раптом жінка відчула укол і, прокинувшись, побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто зі

стичний ухил у них став слабнути) (ідеться, отже, про мовні сфери, де особлива роль належить перекладачам і літературним редакторам, тобто тим групам носіїв літературної мови, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не стільки так, як є, скільки так, як має бути), а також мовлення з гіперкоректною специфікою тих осіб, які стали переходити на спілкування УЛМ з російської мови; в) «найправильніша» його форма виступає у проєктах розбудови словотвірної системи УЛМ, з якими виступають термінологи (див. вище).

Але, звичайно, коли розуміти елітарність мовних норм і мововжитку в цілому як характеристику, прийнятну якщо не для всього суспільства, то принаймні для його переважної більшості, то таку характеристику в сьогоднішній українській мовній ситуації можна поки що застосовувати до особливостей мовлення не певних кіл суспільства, а лише його окремих представників.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки доряднянського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій вище), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній діяльності «Великої України» мовних елементів не тільки відмінних від російської мови, а й, навпаки, подібних до неї (*спротив, впродовж, щоби* та ін. — у конкуренції з відмінними від неї одиницями «офіційної» УЛМ *опір, протягом, щоб*). У масовій свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють «справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру (як традиційної локалізації основи УЛМ — «києво-полтавського діалекту»), за все ще поширеним формулюванням до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, Львів. Так, за даними одного із соціолінгвістичних опитувань (не надто, звичайно, репрезентативного), проведеного серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України — Києва, Львова і Дніпропетровська, на питання про регіон зосередження (функціонування) найразковішого (найбільш літературного) українського мовлення приблизно $\frac{3}{4}$ школярів, більшість студентів (66 % у Києві, 82 % у Львові і 57 % у Дніпропетровську) і більшість львівських учителів (79 %) локалізували його на Заході, а 45 % київських і 49 % дніпропетровських учителів, за традицією, — у Центрі (42 % київських і 21 % дніпропетровських учителів визнали Захід; решта не визначилася)³¹. Тут неважко помітити й відмінності між поколіннями, коли старші більшою мірою дотримуються уявлення про «києво-полтавську» основу УЛМ, тоді як молодші вже більшою чи меншою мірою можуть орієнтуватися на «Львів». Причому це не просто мовне, а ширше — духовно-культурне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (це виявляється найпомітніше, звичайно, в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки). Звичайним явищем, з іншого боку, є й несприйняття певними суспільними верст-

заштриком у руках» (19.07.2002), «лоцати безробітний» — замість *частково* (7.02.1996), *канадійці, працемісткий* (19.09.1997), у синтаксичному керуванні: «*По́за міністерського крісла* (з род. в.) Куртінайтіс не проти розслабитися» (19.06.1998); пор. також використання в передруку того самого перекладного матеріалу у двох різних газетах, наприклад, *слів процент* (ЛУ, 11.01.1996) і *відсоток* (КВ, 27.12.1995). Оскільки ж в оригінальній художній творчості, в розмовному жанрі естради, в жанрах популярної пісні, а особливо рок-музики в цей же час українська мова стала, навпаки, «бруднішою» у зв'язку з масовими введеннями в її тканину елементів українсько-російського «суржику», жаргонів, просторіччя, в тому числі вульгарного, і взагалі тієї реальної мови, якою навколо розмовляють, то відмінність між мовною стилістикою оригінальної і перекладної продукції ще більше увиразнилася.

³¹ Див.: Білянюк ЛІ. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу. — К., 2000. — С. 136–137.

вами такої мовної переорієнтації — від пасивно-мовчазного до різко й публічно висловлюваного.

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду норм УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, цього «золотого віку» УЛМ (у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства)³². Так, говорячи про потребу виховання в суспільстві традицій «вишуканого», «аристократичного», «елітарного» українського мовлення, автор ідеї й безпосередній організатор (за підтримки Інституту української мови НАН України) створення в Києві Вітальні *аристократичної* української мови при Будинку вчених НАН України з метою поширення зразкової літературної мови (вона функціонувала в 2008–2009 роках), відзначає, що сам він чув таку мову дуже рідко — від тих осіб, які ще пам'ятали добу українського Відродження початку ХХ ст., і мета діяльності такого клубу, на його думку, — «розшукувати останніх могікан *елітарної* української мови, переймати їхній спосіб (манеру) висловлюватися і поширювати її» (Л. Іваненко. Пігмаліон по-українському. — Д, 2.07.2010)³³. У мововжитку, особливо в ЗМІ, у нових словниках української мови з'являється лексика, поширювана в той час, але потім призабута (особливо це стосується термінологічної, галузевої лексики), стали перевидаватися мовні словники, посібники з української мови цього періоду, особлива увага привертається до УП-28.

5. Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню «справжньої» української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ, безперечно, мають під собою достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відповідно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас не допускати різкого переорієнтування магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Загальний шлях розвитку УЛМ має, очевидно, пролягати (і вже значною мірою пролягає) у пошуках «золотої середини», уникаючи крайніх виявів тенденцій до зміни вже звичного образу УЛМ, балансуючи між ними й виявляючи помірний пуризм. Тому, підсумовуючи розгляд заявленої теми, варто наголосити на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ:

а) у відповідних випадках доцільніше, звичайно, оперувати поняттям «зразкова літературна мова», оскільки «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть;

б) першочергову ж увагу слід приділяти вдосконаленню та реальному поширенню в суспільстві навіть не «зразкової», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ;

³² Для характеристики цього періоду в історії УЛМ слідом за А. Вовком (див.: *Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту.* — Нью-Йорк, 1982. — Ч. 1. — С. 13, 15) уживають образні характеристики «золота доба української мови», «золоте десятиліття української термінології»; подібну ж характеристику застосовують щодо білоруської літературної мови часів білорусизації (див.: *Мячкоўская Н. Значч. праця.* — С. 156). Для мов раніше бездержавних націй «золотий вік» убачають переважно в тих періодах їхнього розвитку, що демонструють якомога більші відмінності від мови панівної (провідної) нації.

³³ Але, цілком зрозуміло, висловлюються й цілком протилежні оцінки значення цього періоду в історії УЛМ, наприклад: «...Тож варто... не витягати з архіву давні пам'ятки й словники 20-х років і відновлювати “перервану традицію”. А чи була взагалі традиція і скільки часу вона існувала? І чи відбивали згадані словники тогочасні мовні реалії? Принаймні я з певністю кажу, що в 30-х роках і мої батьки, і вчителі, і вся тодішня “культурна маса” говорили так, як усі говорять сьогодні. Тому я так відстоюю свою материнську мову... Це — українська мова ХХ століття. Іншого, “пращурівського” варіанта я прийняти не можу» (Антоніна Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002, с. 11).

в) усупереч тим чи іншим надто романтичним захопленням варто орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було (а чи й справді було саме так, як декому тепер видається?) чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженим залучанням і використанням також як елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ, так і того нового, що з'явилося / з'являється вже в період державної незалежності країни. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) засоби масової інформації, правопис:

ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; КВ — «Київські відомості»; ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.; УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал);

б) інші скорочення:

д/ф — документальний фільм; т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

TENDENCIES TOWARDS «ELITIZATION» AS ONE OF THE ORIENTATIONS OF THE CONTEMPORARY PERIOD UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE DEVELOPING (the end of XX — the beginning of XXI c.)

Within the complex of processes of the Ukrainian literary language developing, based on the renovating prescriptive and stylistic principles, the author considers the tendencies towards its «elitization» — on the one hand, to the formation of its stylistic image towards greater «refinement» (including «Europeanization») and «bookishness» and, on the other hand, — towards the strengthening of its regularity and «correctness».

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, prescriptive and puristal tendencies in the Ukrainian language, «linguistic elitism» i «linguistic elite», «Europeanization» in the Ukrainian language.